

Met hart en ziel. Socioloog én katholiek

Bevooroordeelde biografische notities*

Mady A. Thung**

Summary

Author, Mady Thung, reflects on work and life of her husband Bert Laeyendecker. Laeyendecker was for a long time a leading sociologist in the Netherlands. Not only was he productive in the field of general sociology and sociology of religion, but also in broader subjects such as: modernity, modern culture, science and technology. Furthermore he was active in scientific associations, editorial boards and assessment committees. Because of this broad range of interest, after having described the first stages of his life and his active involvement in critical movements aiming at renewal of the Roman Catholic Church and his work as a professor in general sociology, she concentrates on his research projects dated from the period when they both participated in the work of the Multidisciplinair Centrum voor Kerk en Samenleving (the Multidisciplinary Center for Church and Society). Central themes of research, resulting in many publications, were (among others) critical analyses of the Western culture, and the concept of progress. Next to that Laeyendecker also published about the (mostly inadequate) reactions of the churches in the Netherlands (in particular the Roman Catholic Church) on changes in society after World War II and new religious consciousness. Although Laeyendecker noted that the Christian tradition has lost significant credibility, especially in its presentday rigid Roman Catholic form, the historical origin of that tradition remained important to him.

Voorbehoud

Kan iemand het subject van zijn of haar liefde wel adequaat beschrijven? Is het mogelijk, een kerk die men toegewijd heeft gediend, met wetenschappelijke

* Oorspronkelijk verschenen in de vriendenbundel *Homo Prudens. Religie, cultuur en wetenschap in de moderne samenleving*. Redactie André Köbben, Karel Dobbelaere, Joep de Hart en Lambert van Gelder, Leende 2000, 210-225.

** Mady A. Thung is godsdienstsociologe en was onder meer medeoprichter en secretaris van het Multidisciplinair Centrum voor Kerk en Samenleving (MCKS), een oecumenisch studiecentrum ter ondersteuning van maatschappelijke dienstverlening door kerken.

distantie te bestuderen? Is een echtgenote ertoe in staat, haar mans leven en werk op toereikende en objectieve wijze te schetsen?

Hieronder hoop ik aannemelijk te maken dat de tweede vraag in het geval van Bert Laeyendecker bevestigend kan worden beantwoord. Bij het antwoord op de derde moeten de nodige voorbehouden gemaakt worden. Echtelieden kunnen, ook als zij vakgenoten zijn, in hun werk tamelijk verschillend georiënteerd zijn. Als zij ook nog uit volslagen verschillende milieus komen en elkaar pas op latere leeftijd leren kennen, blijven er heel wat hiaten in de kennis en het begrip van alles wat voorafging en wat nog steeds doorwerkt.

Daar komt bij dat het werk van Bert Laeyendecker te omvangrijk is en te veel kanten heeft om in kort bestek behandeld te worden. Niet alleen was hij productief op het gebied van de algemene en de godsdienstsociologie, maar ook sloeg hij zijn vleugels meer en meer uit naar bredere aandachtsvelden: de moderne cultuur, wetenschap en technologie. Verder was hij actief in wetenschappelijke verenigingen, redacties, beoordelingscommissies, vaak als voorzitter omdat hij een goed bestuurder en een effectief gespreksleider was. En hij was steeds bereid zich desgevraagd te verdiepen in leven en werk van opmerkelijke auteurs, zoals bijvoorbeeld van de sociologen Emile Durkheim, Max Weber, René König, Sjoerd Hofstra, Willem Banning, Niklas Luhmann, maar ook van niet-sociologen zoals de medicus-filosoof Jan Hendrik van den Berg en de antropoloog Jan van Baal.¹ Ook hield hij een rede over het werk van zijn vriend Karel Dobbelaere bij diens afscheid en vatte hij, oprabbelend van een ernstige ziekte, het werk van ondergetekende samen in een vriendenboek voor haar.

Aan de inhoud van deze en andere werkzaamheden moet ik hier helaas voorbijgaan. De nadruk zal komen te liggen op Berts meest recente werk, uit de periode waarin wij nauw samenwerkten, in en rondom het Multidisciplinair Centrum voor Kerk en Samenleving (MCKS). Het was in deze tijd dat zijn inspanningen voor 'kerk-en-samenlevings-werk' (zoals dat in kerkelijke kring heet) bij de HAELLA-Stichting bekend werden. Inhoudelijk komen in deze bijdrage vrijwel alleen die thema's aan bod die hem in die periode steeds nader aan het hart kwamen te liggen: de zorg om de huidige cultuur en de vraag hoe levensbeschouwing en kerken in dit verband nog van betekenis kunnen zijn. Daarbij wordt beschreven, hoe hij deze problematiek plaatst in het bredere kader van de moderniteit en de spanning daarvan met godsdienst en kerken, en ook wordt ingegaan op de samenhang van deze activiteiten met voorgaande fasen van zijn leven. Maar dat gebeurt wel vanuit een zeker besef van onvolledigheid.

Studie en promotie

Als men Bert vroeg waarom hij in 1949 voor een studie theologie en filosofie bij de paters Augustijnen koos, zei hij dat niet meer precies te weten. “Dat leven trok mij aan”. Verwoed lezer als hij was, heeft hij ook wel eens sympathie voor een kluzenaarsbestaan betuigd. Toch zocht hij geen studieuze of contemplatieve orde op. Bij de Augustijnen stond het gemeenschapsleven voorop, heerste gezelligheid en was belangstelling voor gewone mensen en voor de gewone dingen van het dagelijks leven. Dat hem aanvankelijk een ‘gewoon’ bestaan voor ogen stond, blijkt uit het feit dat hij na de HBS bij een bank ging werken en bovendien een beurs voor de studie chemie aanvraagde en kreeg.

Was het door de functie van bankemployé dat hij ontdekte naar meer diepten en verten te willen afsteken? Hadden de Rooms-Katholieke Kerk, r.-k.-scholen, -verkennerij en wat er verder tot het verzuilde leven behoorde, een onuitwisbaar stempel op zijn leven gezet? Misschien is dat te oppervlakkig geredeneerd. In een zo kerkelijk gestempelde jeugd kan immers ook iets plaatsvinden van ontmoeting met het Gans Andere, het *mysterium tremendum ac fascinans*, tegelijk dragende dimensie van het bestaan. Men blijft waarschijnlijk niet onberoerd als men week in week uit als koorknaap optreedt. In ieder geval is Bert zijn leven lang gefascineerd gebleven door het verschijnsel religie, en ook zou hij altijd gevoelig blijven voor – goed verzorgde – liturgie, soms tot spijt van zijn echtgenote, omdat een protestants georiënteerde kerkdienst hem niet erg kon bekoren.

Eén reden voor die blijvende betrokkenheid was wellicht het feit dat hij – in Utrecht geboren (1930) en getogen – opgroeide in een katholicisme ‘van boven de rivieren’, met een vader die van huis uit niet katholiek was. Bewust beleefd, aan de ene kant, maar niet een knellend keurslijf waartegen hij zich dan later, als zovelen, rancuneus zou moeten afzetten. Niet-katholieke vriendjes werden niet gemeden en – nieuwsgierig moet hij ook altijd zijn geweest – hij nam even gretig kennis van zowel enigszins ‘verdachte’ als kerkelijk goedgekeurde lectuur. Maar de katholieke wereld bleef zijn thuisbasis; er zullen weinig belangrijke katholieke auteurs zijn die hij niet kende.

Wat betekende deze studie theologie en filosofie voor hem? Welke werelden gingen er voor hem open? Voor ondergetekende is dat moeilijk te zeggen. In ieder geval raakte hij door en door vertrouwd met de christelijke traditie, de wereld van de Bijbel en de historisch-kritische studie daarvan. En van groot belang zal, ook later, voor hem zijn geweest dat hij het denken van Augustinus, een van de kerkvaders maar ook een van de grondleggers van het moderne denken, goed leerde kennen. Hij zou er zich blijvend mee verwant voelen.

Na zijn theologie-opleiding werd Bert, zoals dat toen de gewoonte was, door de studieleiding van de orde benoemd om verder te gaan studeren en wel in de sociografie. Het was de bedoeling dat hij daarna leraar aardrijkskunde zou worden aan een van de Augustijnse scholen. Was het toeval dat hij naar de vrijevochten, 'goddeloze' Universiteit van Amsterdam ging? Of zocht hij dat zelf zo uit? Niet toevallig zal zijn geweest dat hij daar met andere oudere studenten een dispuut begon onder de naam *Libertas in scientia*. Verder ontdekte hij al spoedig dat het vak sociologie veel diepzinniger en meer omvattend was dan de feitelijkheid van de sociografie. Ook ging hij twifelen of er wel iets van wetenschap terecht zou komen in een leraarsbaan.

De filosofische inslag van ons beider leermeester en Berts latere promotor prof. Sj. Hofstra zal hier niet vreemd aan geweest zijn. Bert wist een assistentschap bij hem te bemachtigen en werd 'voorlopig' vrijgesteld van de leraarstaak. Waarschijnlijk hoopte hij toen al dat het 'voorlopige' definitief zou worden. Hij begon meteen aan een proefschrift en trad met het thema 'kerk en sekte' opnieuw buiten het meegekregen kerkelijke kader. In de inleiding zette hij de sociologische benadering van sekten ook onmiddellijk af tegen het pejoratief gebruik van de term in het (kerkelijk) spraakgebruik. Sekten zijn in die benadering immers religieuze verschijnselen van eenzelfde orde als kerken.

Promotie

In dit breed opgezette proefschrift² kwamen al veel van de thema's ter sprake die hem zouden blijven bezighouden: het streven naar verantwoorde theorievorming, in dit geval een theoretisch kader voor de wirwar van ongelijksoortige empirische studies van sekten; de historische aanzet; de aandacht voor machtsongelijkheid en conflicten; en de onvermijdelijke botsing met normatieve theologische benaderingen van dit soort verschijnselen, die het optreden daarvan in kerken niet waar willen hebben en er zeker geen positieve functies aan willen toekennen. Zijn toentertijd belangrijkste – en nog steeds frequent geciteerde – inspirator Max Weber komt uitvoerig ter sprake. Maar ook was te merken dat hij later als één van de beste kenners in Nederland van de sociologische theorie beschouwd zou worden. Zo putte hij uit sociologische theorieën omtrent conflicten, met name die van Ralph Dahrendorf, voor de analyse van religieuze schisma's. Daarmee nam hij tegelijk een aanloop voor een grondige uiteenzetting van de sociologische theorievorming omtrent sociale conflicten en het probleem van de pluraliteit daarin.³

Hij ging ook te rade bij theologen zoals Ernst Troeltsch en Richard Niebuhr. Daar mag wel op geattendeerd worden, gezien de vele moeizame discussies met theologen later. Met theologen die de sociologie als gesprekspartner serieus nemen en niet bij voorbaat defensief reageren, wilde hij best in zee gaan.

Docentschap

Een proefschrift zoals dat van Bert, aan een niet-katholieke universiteit, zou in het Rijke Roomse leven waarschijnlijk niet erg acceptabel zijn geweest voor een Augustijn. Maar sedert het Tweede Vaticaans Concilie (1962-'65) was er een andere wind gaan waaien in de Rooms-Katholieke Kerk en Bert kon zich in de nieuwe openheid uitstekend vinden. Zoals zovele godsdienstsociologen had het vak ook hem waarschijnlijk geholpen de dagelijks ervaren spanning tussen de kerk en de moderne wereld te begrijpen. Godsdienstsociologische analyses werden – anders dan tegenwoordig – nog gevraagd in de kerken, en ook Bert droeg bij aan verheldering van struikelblokken waar kerkelijke werkers tegenaan liepen, onder andere een gebrekkig zicht op de maatschappelijke context van hun werk. Zo verschenen er onder meer artikelen van zijn hand over wat sociologen zagen als illusies over gemeenschapsvorming⁴ en over professionalisering als oplossing voor de problemen in het priesterschap.⁵ Ook schreef hij over de teruglopende priesterroepingen⁶; over obstakels in de oecumene⁷; over de vraag wat kerken eigenlijk kunnen uitrichten tegenover klemmende maatschappijproblemen.⁸

Desbetreffende vragen leefden in alle kerken en daarop gericht godsdienst-sociologisch werk vond steeds meer plaats in interkerkelijke commissies, redacties, werkgroepen, zoals ook de godsdienstsociologie zelf een interconfessionele aangelegenheid was geworden. Het was in die context dat wij voor het eerst samenwerkten en dat Bert mij verbaasde door zijn bekendheid met theologische en sociologische studies uit de protestantse wereld. Wat ook opviel, was zijn vermogen, de godsdienstige thema's te relateren aan wat de algemene sociologie over soortgelijke maatschappelijke verschijnselen te zeggen had. Doordat hij in twee specialismen thuis was, functioneerde hij voor collega-godsdienstsociologen in dit opzicht wel eens als 'docent'.

Ontspannen presenteren

Na zijn doctoraal werd hij dat trouwens, eerst als wetenschappelijk medewerker, na zijn promotie als lector (1969), beide in Amsterdam, en ten slotte als hoogleraar in Leiden (1973). Hij doceerde ook graag; onderwijs en spreekbeurten gingen hem goed af. Voor mij, sedert 1969 zijn echtgenote, opnieuw reden tot verbazing. Hoewel hij soms nauwelijks boven de kathedraal uitkwam, viel dan niet meer op hoe klein van stuk hij was. Hij zette – zoals ik het noemde – een collegestem op, sprak boeiend en wist de meest ingewikkelde onderwerpen helder en systematisch uiteen te zetten. Zo maakte hij de stof toegankelijk, maar leek tegelijkertijd afstand te scheppen. Studenten waren vaak bang voor tentamens bij hem; zijn vak gold als moeilijk – sociologische

theorieën hebben vaak een hoog abstractieniveau – en eventuele studieproblemen van het jonge volk kon hij zich niet goed indenken. En als het ongeduldig vroeg: “maar wat vindt u er zélf van?”, liet hij zich zelden uit zijn tent lokken.

In de woelige jaren van democratisering was hij ook vaak afstandelijk. Toen een actie van vrouwelijke studenten onder zijn dekenaat tot conflict en bezetting leidde, kon hem dat niet tot concessies bewegen. En als het over de inhoud van onderwijs en onderzoek ging, liet hij – met al zijn sympathie voor medezeggenschap als zodanig; verdedigde hij die ook niet constant in de kerk? – geen inmenging van studenten toe. Voor ideeën als meeneem-tentamens of groepsscripties was hij niet vatbaar en wanneer uit feministische hoek ‘ervaringen’ als kenbron werden gesteld tegenover literatuurstudie en gelijk onderzoek, had hij geen consideratie.

In deze periode bekwaamde hij zich uiteraard verder in het vak. Als bijproduct van het onderwijs kwamen er gastcolleges en artikelen in inleidingen en handboeken: over klassieke auteurs en over fundamentele problemen van de sociologie, zoals boven al kort aangestipt. Tijdens een verblijf in Jakarta, in het kader van een Leids universitair hulpprogramma, vond dat alles zijn neerslag in colleges voor docenten van de Universitas Indonesia en in een leerboek dat later ook in Nederland dienst deed onder de titel *Orde, Verandering, Ongelijkheid*.⁹ Misschien verried deze titel al iets van wat later prominenter naar voren zou komen, maar toentertijd voor de ongeduldige studenten verborgen was: de visie op sociologie als een vorm van bezig zijn met de grote problemen van de eigen tijd. Hij herkende dat ook bij de klassieken; het was één van de redenen voor zijn waardering voor hen.

Was zijn voortgaande werkzaamheid in de godsdienstsociologie ook daardoor geïnspireerd? In ieder geval droeg hij actief bij aan het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie waarin, onder leiding van kardinaal Bernard Alfrink, gepoogd werd de nieuwe openheid van het Tweede Vaticaans Concilie om te zetten in pastoraal beleid. En toen alle verwachtingen ten aanzien van fundamentele vernieuwingen in de Rooms-Katholieke Kerk op niets bleken uit te lopen, leidde dat niet alleen tot een uiting van ergernis over de benoeming in 1971 van Alfrinks opvolger Ad Simonis¹⁰, maar ook tot grondige sociologische uiteenzettingen omtrent de wijze waarop de Roomse Kerk zich vanouds teweer heeft gesteld tegen het moderniseringsproces in de westerse wereld.¹¹

Hij ging ook in op een probleem dat in confessionele scholen, ziekenhuizen en andere organisaties sterk leefde: wat blijft er over van onze identiteit, bij alle professionalisering en secularisering? Het werd het onderwerp van zijn oratie.¹² Verder interesseerden fundamentele problemen van de gods-

dienstsociologie hem, zoals bijvoorbeeld blijkt uit artikelen over sociologie en theologie en over godsdienstsociologie en sociologische theorie.¹³

Intussen vatte Bert twee studies aan van een verschijnsel dat zich toen meer dan ooit overal deed gevoelen en zeker in de kerken, door hun achterblijven bij de moderne tijd: dat van de sociale verandering.¹⁴ Ze zouden pas tien jaar later afgesloten worden met de verschijning van *Sociale Verandering. Problemen en theorieën*¹⁵ en van *Exploring the New Religious Consciousness. An Investigation of Religious Change by a Dutch Working Group*.¹⁶ In het laatste geval, het product van een interuniversitaire werkgroep, waren allerlei praktische obstakels daar debet aan. De lange incubatietijd van *Sociale verandering* – dat misschien wel Berts ‘magnus opus’ genoemd mag worden – had alles te maken met de omvang en moeilijkheidsgraad van de stof. Het was te danken aan een sabbatsperiode op NIAS (Netherlands Institute of Advanced Studies, te Wassenaar), na een tweejarig dekenaat, dat het dikke boek tot stand kwam. Hoe groot de inspanning was geweest, bleek achteraf, toen de auteur, tot ongerustheid van zijn echtgenote, maandenlang een lusteloze, uitgebluste figuur leek te zijn. Misschien was dat ook een nawerking van het dekenaat, dat slopend was geweest doordat juist toen de bezuinigingen van het eerste kabinet-Lubbers inzetten, die allerlei onvoorzien werk en vele onverkwikkelijke spanningen onder collega’s met zich meebrachten.

Was het boek een *Auseinandersetzung* met de omwentelingen die onze generatie eigenlijk al sedert de Tweede Wereldoorlog, maar sinds de jaren 1965-’75 verhevigd, beleefde? Het zet in met een verwijzing naar de ingrijpende veranderingen in het 18de eeuwse Europa als de context van het begin van de sociologie. “De beoefenaars van de nieuwe maatschappij-wetenschap trachtten al die veranderingen te verhelderen en te beoordelen en waagden zich aan de formulering van toekomstverwachtingen”, zo merkte Bert op. Die laatste rekende hij – evenmin als andere sociologen – niet tot zijn taak; de beide eerste opgaven kwamen hem later echter steeds nader aan het hart te liggen. Maar theorievorming over sociale verandering in voorgaande eeuwen en de eerste helft van de 20ste eeuw en de (methodologische) problemen daarvan, zijn van een andere orde dan verheldering van de omwentelingen nu. Eigenlijk was Bert – inmiddels een doorgewinterde socioloog en zich bewust van de mogelijkheden en grenzen van theorievorming – met dat laatste nog maar net begonnen.

Vraag om verheldering

Om de aard van de verhelderingstaak, die hij zich aantrok, aan te geven, moet er kort aan herinnerd worden welke sociale veranderingen zich voordeden in de periode dat Bert actief werd als socioloog. Dat kan hier alleen in enkele trefwoorden gebeuren. Ze zetten al in met de naoorlogse wederopbouw en daaropvolgende periode van economische groei (1955-1973), door een econoom ooit als “tijdperk van een el dorado” aangemerkt. Die brachten verstedelijking, welvaartsgroei, een stijgend opleidingspeil, autobezit en tv’s met zich mee, tegelijk verruiming van ieders blikveld en ingrijpende veranderingen in het dagelijks levenspatroon. Het was vooral hierdoor dat de kerken – allang vreemd van de moderne wereld – in steeds sneller tempo het contact met hun leden verloren; hun ethische opvattingen, hun prediking en pastorale zorg waren daarop niet ingesteld. Het leidde tot ledenverlies, afnemende participatie, een moeizaam streven naar de vorming van geloofsgemeenschappen in de veranderende steden, onduidelijkheid in de taak van ambtsdragers en onzekerheid in het algemeen – allemaal onderwerpen van sociologische analyse zoals boven al aangestipt.

Aanvankelijk reageerden de kerken met pogingen tot conservering van oude levenspatronen binnen de eigen zuil, maar na de liberaliseringsgolf van de jaren 1965-1975 ging dat niet meer. Deze bracht over de hele linie grote culturele veranderingen en morele verlegenheid met zich mee. De daarop volgende economische stagnatie en groeiende werkloosheid, de aanhoudende stroom van demonstraties en protesten, de influx van steeds nieuwe groepen migranten, de opkomst van nieuwe, soms excentrieke religieuze groepen, van esoterisch tot fundamentalistisch, versterkten die verlegenheid alleen maar.

Secularisatie en ontkerkelijking werden steeds belangrijker thema’s van (godsdienst)-sociologisch onderzoek, maar er kwamen ook nieuwe onderwerpen: ontzuiling, nieuwe religieuze groepen, veranderingen in het godsdienstig bewustzijn zelf. Ook Bert had er aandacht voor zoals hierboven bleek; daarnaast pakte hij het uit de Verenigde Staten overgewaaide thema civil religion aan: een begrip dat teruggaat tot de 18^e eeuw (J.J. Rousseau) en in meer betekenissen is gebruikt maar hier kort kan worden aangeduid als “een gemeenschappelijk geloof in de waarde van een natie, met bijbehorende rituelen en symbolen, dat een eenheidsbesef kan verschaffen”.¹⁷ De vraag, wat een cultureel-pluralistische natie eigenlijk bijeenhoudt, was ook in Nederland belangrijk geworden; de historische religieuze verscheidenheid wierp met recht de vraag op of er hier ooit zoiets als een civil religion had bestaan. Dit leidde tot een historisch-sociologisch onderzoek, waarvoor hij ook een mede-

werker kreeg.¹⁸ Als ik het goed zie, is het sedertdien dat hij steeds meer liefde voor geschiedenis aan de dag legde.

Op de economische stagnatie volgde in de jaren tachtig een periode van nieuw economisch beleid: bezuiniging op collectieve voorzieningen, aanwakering van de markt, stimulering van nieuwe technologieën. Die bracht economische opleving met zich mee, maar ook nieuwe problemen. Behalve de al eerder gesignaleerde milieuvraagstukken traden groeiende inkomensverschillen aan het licht: nieuwe armoede, toenemende aantallen drugsverslaafden en daklozen, vandalisme en (toen nog kleine) criminaliteit. Grote onzekerheid ontstond er over de ethische aanvaardbaarheid van de nieuwe technologieën. Ook dit alles was bron van culturele verlegenheid. Er kwamen tevens vragen van godsdienst, kerk en levensbeschouwing aan te pas: is er sprake van stuurloosheid en heeft die te maken met een levensbeschouwelijk vacuüm, een onvermogen tot zingeving bij hedendaagse mensen? Hoeveel hiervan hangt samen met de wijze waarop de kerken verstek hadden laten gaan in het moderniseringsproces van de westerse wereld? En hebben zij nu nog iets te bieden of zijn er andere zingevingsmogelijkheden en richtingwijzers?

Boeken geschreven door Laeyendecker

Bert, inmiddels actief deelnemer aan de activiteiten van het eerder genoemde MCKS, trok zich deze vragen aan. Juist in dit centrum was grote vraag naar verheldering en beoordeling van de veranderingen van de tijd. Door zijn boven geschetste bemoeienis met sociale verandering en de reactie van de klassieke sociologische auteurs daarop, kon hij hier bij uitstek een taak van verheldering vervullen.

Thema modernisering

Het zal door de brede vorming zijn geweest dat Bert de talrijke actuele vragen in een historische context kon plaatsen. Hij zag ze niet als nieuw maar als een toespitsing van een zich al eeuwen in de westerse wereld voltrekkend proces, dat in desbetreffende literatuur steeds meer onder de noemer ‘modernisering’ besproken werd. Daarover was het ook gegaan in de theorieën van sociale verandering. Overigens oriënteerde hij zich nu ook op de nieuw naar voren gekomen Niklas Luhmann, een moeilijk toegankelijke schrijver aan wie sommigen maar liever niet beginnen. Luhmann maakte onder meer duidelijk hoezeer de structurele kant van dit proces, de sociale differentiatie, was uitgelopen op een haast fatale relatieve autonomie van de zogenaamde functionele subsystemen, zoals wetenschap, technologie, economie. Dit verklaarde hun onbeheersbaarheid. Tegelijk toonde hij ook de onontkoombaarheid en onverbiddeijkheid van het proces aan. Dat kon gemakkelijk tot cynisme leiden toen zich daarbij steeds meer maatschappelijke ontwrichtingsverschijnselen voordeden en Bert gaf grif toe dat hij daar wel eens de neiging toe gevoelde.

Maar een auteur en spreker werkt in wisselwerking met zijn gehoor en in dit verband gebeurde dat in de kerkelijke context van het MCKS. De mensen die daar bijeenkwamen, waren van allerlei kerkelijke huize, meest hoger opgeleiden, die zich in de parochies en gemeenten van hun woonplaats niet meer thuis voelden. Zij hadden vaak moeite met de verouderde, niet meer verstaanbare geloofstaal die er werd gesproken en konden er niet terecht met de ethische problemen die hun veelal verantwoordelijke beroepen opwierpen. Er werd dan ook tot diep in de nacht verhit gediscussieerd tijdens de tientallen conferenties en studieprojecten die op het MCKS plaatsvonden.

Voor Bert waren die discussies aan de ene kant inspirerend, aan de andere kant frustrerend. Misschien kan achteraf gezegd worden dat hij hier aan den lijve iets van de autonomie der subsystemen ervoer: het onvermogen van mensen uit verschillende disciplines (ook te zien als ‘subsystemen’) – die ieder als het ware een eigen wereldbeeld vooronderstelden – om elkaar nog te verstaan. Met de naam die C.P. Snow¹⁹ ijkte, heette dat toen: de kloof tussen de Two Cultures, die van het alfa- en het bètadenken, van de ‘zachte’ sectoren en van de ‘harde’ technologen en natuurwetenschappers. Maar binnen elk van die culturen bestonden ook nog de nodige communicatieproblemen, bijvoorbeeld tussen sociologen en economen, of tussen beiden en theologen. Als er geen gemeenschappelijke gelovige bewogenheid was geweest om de genoemde maatschappelijke problemen en de ervaring van onbeheersbaarheid ervan, waren de discussies heel wat vaker gestokt dan nu al gebeurde.

Overleg

Een van Berts bijdragen was hier dat hij de discussies vaak ontwarde of stellingen waarin deelnemers zich hadden vastgebeten relativeerde door de maatschappelijke kanten ervan te laten zien. Opnieuw functioneerde hij als ‘docent’, maar hij werd omgekeerd door het tamelijk praktisch ingestelde publiek uitgedaagd het niet bij analyses te laten maar ook uitwegen te wijzen. Dat leidde onder meer tot het boek *Strategieën van sociale verandering*,²⁰ waarin overigens de andragologe Wil van Stegeren het praktische deel voor haar rekening nam. Voor cynisme had men geen gehoor. Dat zou trouwens ook niet stroken met Berts visie op godsdienst – en ook cultuur – als relatief autonome maatschappelijke factoren. Hij sloot niet uit dat er van kerken en godsdienstige groepen veranderingsimpulsen kunnen uitgaan, al zag hij dat in het heden niet snel gebeuren. Het kon toch zinvol zijn om in een kerkelijke context tot een zo helder mogelijke visie op het huidige vervolg van het moderniseringsproces te komen. Als ik het goed zie, dankt hij ook die visie aan zijn ‘klassieke’ scholing, met name de voortgaande discussie over de beroemde Weberthese. Hij nam daarin een genuanceerde positie in, waarbij hij graag Weber citeerde: ideeëncomplexen “bepalen als wisselwachters de banen waarlangs de dynamiek van de belangen het handelen voortbeweegt”. Zouden er in (inter)kerkelijke discussies wellicht ideeën kunnen opkomen die een zeker bijsturend effect kunnen hebben?

Godsdienstige oriëntaties zijn overigens maar enkele van meerdere factoren die het handelen kunnen sturen en dat kan nog alle kanten op gaan, afhankelijk van het type godsdienst. Dat was ooit anders, toen er nog een samenbindend christelijk zingevingssysteem, een ‘hemels baldakijn’ bestond.²¹ Maar dat is inmiddels uitgehold door de verzelfstandiging van economische, wetenschappelijke, politieke en familiale waarden. Voortaan bepalen deze de richting van de dynamiek der functionele subsystemen (winst behalen, kennis vermeerderen enz.) zonder naar de uiteindelijke waarde en zin daarvan te vragen. De functionele rationaliteit was gaan overheersen over de substantiele (Karl Mannheim). Het is een van de problemen van de moderniteit die Bert telkens weer signaleerde. Uiteraard ging aan dit alles een ingewikkelde geschiedenis vooraf waaraan hij ook aandacht besteedde. In het eveneens in MCKS-verband geschreven boek *Brengt de vooruitgang ons verder?*²² behandelde hij uitvoerig het overkoepelende zingevingssysteem van de moderne wereld: het geloof in vooruitgang. Aanvankelijk had dit wel remmen aangelegd aan het winststreven en de materiële expansiedrift van de westerse wereld; het beoogde ook morele vooruitgang, matigheid, rechtvaardigheid, burgerlijke deugden zoals verantwoordelijkheid voor de publieke zaak. Maar geleidelijk was verschraling opgetreden; in een volgend boek *Bedreigde cultuur*, ook in MCKS-verband uitgekomen²³, sprak Bert dan ook over erosie van de cultuur als keerzijde van de materiële verworvenheden en gewonnen vrijheden van de modernisering.

Vermeldenswaard is nog dat Bert in dit verband voorzichtig was met de term ‘post-modernisme’, die naar zijn mening al te vaak en met verhullend effect, werd toegepast. Wat er op het gebied van wetenschappelijke, technologische en economische ontwikkelingen plaatsvond, kon hij moeilijk anders zien dan als een steeds verder doortrekken van de lijnen van de moderniteit.

Cultuurvernieuwing

Sommigen lezen in Berts geschriften pessimisme over het heden en nostalgie naar het verleden. Over het eerste straks meer; voor het laatste was hij te zeer gesteld op alle gewonnen vrijheden van de moderniteit en de verworvenheden van de verzorgingsstaat. Te goed had hij ook weet van de harde arbeid en het moeizame passen en meten waarmee men zich in de vroegere arbeiderswereld overeind moest houden. Het ging hem om cultuurvernieuwing, om aandacht voor zinvragen en bezinning op wat “duurzaam van waarde” is, naar de door hem vaak geciteerde Trudy van Asperen.²⁴ Maar zag hij daarin,

en in de toenmalige debatten over waarden en normen, mogelijkheden tot beheersing of althans bijsturing van de dynamiek van wetenschap, economie en technologie? Geenszins. Allereerst al omdat hij groot bezwaar had tegen diegenen, politici vooral, die om waarden en normen riepen als remedie voor de kwalijke kanten van die dynamiek: verlies van sociale cohesie, gebrek aan burgerzin, marginalisering van kansarmen enzovoort, terwijl zij die dynamiek zelf onverkort stimuleerden. Hij beschouwde dit enkel als een moreel supplement op de voortgaande materiële expansie²⁵ en dat leek verdacht veel op een middel tot disciplineren en beheersing van de massa. Maar bovendien was hij zich er goed van bewust hoe fundamenteel de drijfveren van die expansie zijn: namelijk de centrale levensoriëntaties van de westerse cultuur en van het westerse instrumentele activisme.²⁶ Hij noemde er vier: de westerse houdingen ten opzichte van de ruimte, de materie, de natuur en de tijd. Deze impliceren een streven naar achtereenvolgens expansie, bezit, beheersing en vooruitgang. Ook het mensbeeld – het ideaal van het autonome op zelfontplooiing gerichte individu – en het onttoverde seculiere wereldbeeld bevorderen die dynamiek.

Desondanks nam Bert actief deel aan dit debat, alsof hij wilde zeggen: wij hebben niets anders. Maar hij meende dat dit debat alleen zin had als het in de diepte stak en zowel de dynamiek zelf als de fundamentele levensoriëntaties aanpakte. Bij spreekbeurten in dit verband over de ethiek van de wetenschappen, kwam hij nogal eens in aanvaring met bètamensen, die weinig relativering van die fundamentele oriëntaties verdroegen en zich nauwelijks bewust waren van hun daarmee samenhangende kennistheoretische vooronderstellingen en hun geloof in de ethische neutraliteit van de wetenschap.

Zoals reeds geopperd, zal zijn inzet in dezen zeker te maken hebben gehad met zijn hechte verbondenheid met de christelijke traditie. In *Brengt de vooruitgang ons verder?* stelt hij tegenover het tanende geloof in de vooruitgang een duidelijke christelijke notie, de hoop, als alternatief. Daaraan ontbreekt de “zelfverzekerdheid van het vooruitgangsgeloof” en, wat belangrijk is, “zij houdt de toekomst open en impliceert dat niet passief mag worden afgewacht. Hoop veronderstelt juist verantwoordelijk handelen”.²⁷ In *Bedreigde cultuur* betoogde hij dat de christelijke traditie niet behoeft te worden afgedaan als bron van cultuurvernieuwing.²⁸ Maar van de kerken verwachtte hij voor het heden niet veel. In de loop van de kerkgeschiedenis hebben zich namelijk verstarringsverschijnselen voorgedaan, waardoor deze traditie belangrijk aan geloofwaardigheid heeft ingeboet, vooral in haar rooms-katholieke kerkelijke vorm. Dit probleem kwam hierboven al ter sprake; het bleef Bert zijn leven lang bezighouden.

Ook hiervoor vond hij gretig gehoor, met name bij al degenen die, evenals hij, bewust katholiek wilden zijn en blijven, maar telkens weer voor het hoofd gestoten werden door onbegrijpelijk kortzichtige beslissingen van de leiding. Zijn analyses van afweermechanismen als centralisering van de macht in de wereldkerk, als reactie op de modernisering, of het starre vastklampen aan oude dogma's; van de tegenslag in Nederland na de hoopvolle vernieuwingspogingen van het Pastoraal Concilie, of van de wijze waarop katholieke intellectuelen hier te lande werden vervreemd van de kerk, hielden veel op.²⁹ In twee grondige studies over het kerkelijk ambt liet hij onder meer zien hoezeer die kerk zichzelf in de weg zat door de misplaatste overwaardering daarvan en het onbegrip ten opzichte van de betekenis, onmisbaarheid zelfs van de zogenoemde 'leken' in de kerk.³⁰ Desondanks gaf hij telkens weer blijk van een onwrikbare band, niet alleen met de christelijke traditie in haar geheel, maar ook, juist, met de katholieke belichaming daarvan.

Voor zijn protestantse echtgenote werd die onwrikbaarheid pas goed duidelijk tijdens de eerste bijeenkomst van de kritische Acht Mei Beweging in de Rooms-Katholieke Kerk, waar veel en enthousiast werd geapplaudisseerd voor zowel kritiek op, als oproepen tot vernieuwing in de Kerk, maar geen enkele keer zó langdurig en zo overdonderend als op Michel van der Plas' uitroep: "Ze krijgen ons de kerk met uit!" Bij zo'n gebeurtenis vroeg Bert zich verbaasd af, wat voor kerk dat eigenlijk is, dat ze het volhoudt zoveel trouwe dochters en zonen keer op keer te schofferen, terwijl ze aan de andere kant in zó snel tempo leden verliest. Misschien was het wel tegen beter sociologisch weten in, vermoed ik soms heimelijk, dat Bert bleef meedoen aan het streven naar vernieuwing, het beleid bleef kritiseren en veranderingskansen bleef aanwijzen. Maar wellicht strookte het ook met zijn even overtuigde wetenschapskritiek en was sociologisch weten voor hem wel fundamenteel, maar zeker niet het laatste, uiteindelijke 'weten'. En, eerlijk gezegd, bleef ik het zelf samen met nog een enkele andere collega in protestantse kring ook vrij lang volhouden naar vernieuwing te streven.

Bert wees ook genadeloos de kerkelijke obstakels aan – met name het gebrek aan grondige kennis van de huidige maatschappij en moderne cultuur – die een bijdrage van zowel de rooms-katholieke als de andere kerken aan cultuurvernieuwing in de weg staan. Maar hij zag ook geen andere institutionele vernieuwingsbronnen, of het zouden de universiteiten moeten zijn. Die laatste vormden vanouds kaders voor kritische distantie en bezinning, maar waren steeds meer ingepast in het economische en technologische groeistreven, zodat ook daaruit weinig vernieuwingsimpulsen kwamen. In Berts visie waren die alleen nog te verwachten van buiten de centrale institu-

ties, in de marge van de moderne samenleving, in kritische bewegingen en in de “open communicatiestructuur van boeken, tijdschriften, cursussen en studiebijeenkomsten, waarin alternatieve opvattingen worden uitgewisseld, mogelijkheden afgetast en beleidslijnen uitgezet”.³¹ Ook in de marges van de kerken, in kritische bewegingen, vormingscentra, oecumenische gemeenten en dergelijke, is dat te vinden. Christenen vinden er nog meer: “kaders waarbinnen zij inspiratie kunnen opdoen waar zij hun individuele overtuiging kunnen toetsen aan de gemeenschappelijkheid van een authentieke traditie en in viering en bezinning de toegang tot de diepere lagen van hun bestaan open kunnen houden”.³²

‘Geresigneerd activisme’

Hield Bert zich voornamelijk in de in de vorige paragraaf genoemde marges op? Daarvoor was hij naar mijn idee te veel een erkend ‘gevestigd’ wetenschapper. In ons kleine polderland waren er trouwens wel gelegenheden tot ontmoeting van het centrum met de kritische marges, al haperde daar ook veel aan. Die ontmoeting vond bijvoorbeeld plaats in de ‘Commissie Biotechnologie bij Dieren’ waarin de ethische kanten van dierproeven op het gebied van *genetic engineering* werden besproken en de minister van Landbouw werd geadviseerd omtrent de toelaatbaarheid ervan. Bert functioneerde daarin als socioloog en deed dat ook in andere fora waarin het over wetenschap en ethiek ging, of over maatschappelijke dimensies van technologische ontwikkelingen.

Maar ook in andere discussies werd hij betrokken, vaak via het MCKS, door zijn steeds meer verbrede visie op de moderne cultuur en zijn vermogen die te relateren aan levensbeschouwelijke thematiek. Zo werd bijvoorbeeld vanuit het ministerie van Justitie in 1989 aan de kerken en het Humanistisch Verbond gevraagd om een studie- en discussieprogramma te starten over de toenemende criminaliteit en het mogelijk verband daarvan met de veranderingen in godsdiensten en levensbeschouwingen. Bert nam daaraan deel als directeur van het MCKS en vertegenwoordigde er – *mirabile dictu* – de protestantse kant, aangezien de Rooms-Katholieke Kerk haar eigen vertegenwoordiger stuurde. Het leidde tot de omvangrijke bundel *Burgerschap, levensbeschouwing en criminaliteit*.³³

Daarnaast deed hij mee aan een poging binnen het MCKS om de door economen al te zeer verwaarloosde maatschappelijke kant van de economie in het vizier te krijgen. Voor het daaruit geresulteerde boek *Een gezonde economie?*³⁴ leverde hij samen met J. van Wezel het sociologisch-theoretische kader. Tijdens

het schrijven van zijn bijdrage stond er voorts een MCKS-studieproject op stapel omtrent de omgang met de tijd in deze cultuur. In de kerken was hierover zorg ontstaan sedert de verandering van de winkelsluitingstijden (koopzondagen!) en door de roep om een 24-uurs economie. Maar het probleem ging dieper en raakte bijvoorbeeld ook aan de vraag of er een verband is tussen de huidige omgang met tijd en het voor de modernisering zo kenmerkende streven naar expansie en grensverlegging. Dat de tijd grenzen stelt aan de menselijke mogelijkheden is met dat streven immers in strijd. Zo'n thema was een kolfje naar zijn hand, wat ook het geval was toen hem verzocht werd, deel te nemen aan een symposium over het werk van de antropoloog J. van Baal. Diens diepzinnige boek *Boodschap uit de stilte? Mysterie als openbaring*³⁵ kon niet anders dan herkenningpunten opleveren en Berts bijdrage ging dan ook over de relatie tussen religie en stilte en de plaats van de stilte in de moderne cultuur. Of beter gezegd: de afwezigheid daarvan.

Boeken geschreven met anderen

Dit doet opnieuw de vraag opkomen, wat Bert verwachtte van zijn onvermoeibare inspanningen om ideeën uit een soort ‘tegencultuur’ te doen horen. Hij was niet iemand om veel te praten over zijn motivaties. Ernaar gevraagd zou hij wellicht badinerend reageren zoals hij ook badinerend sprak over zijn jeugdige poging het woord ‘sekte’ uit ons vocabulair te schrappen. Maar soms antwoordde hij met een verwijzing naar een debat tussen Habermas en Luhmann.³⁶ “Habermas inspireert je om kritisch te blijven; Luhmann leert

je dat het onmogelijk is, radicale veranderingen te bewerkstelligen.” Daar voegde hij dan zelf aan toe: “Daarom ben ik een pessimist.”

Maar dat was niet alles. In gesprek met één van de oprichters van het MCKS kwamen beiden eens tot de conclusie dat verantwoordelijke mensen momenteel gedwongen zijn tot ‘geresigneerd activisme’. Misschien kon hij het ook niet laten, was ook hij geïnfecteerd door de calvinistische geest, zoals vaak kenmerkend wordt geacht voor de Nederlandse katholieken. Als hij een pessimist was, dan in ieder geval een ‘actieve pessimist’.

Dat zou evenwel tragisch kunnen lijken maar daarvoor bezat Bert te veel humor en te veel levensvreugde. Het is niet te veel gezegd – al lijkt het misschien zo en al moet een echtgenote voorzichtig zijn met de opsomming van kwaliteiten – om te melden dat hij behalve een hard werkende wetenschapper ook een liefhebber was van literatuur, film en zelfs voetbal voor zover het nog een sport is.

Bert en Mady Laeyendecker samen

Hij was ook een verdienstelijk amateurfotograaf. En na een ziekte die hem bijna volledig uitschakelde kwam hij er onder andere weer bovenop door zich uitvoerig toe te leggen op het beluisteren en verzamelen van oude muziek.

Deze levensinstelling was één van zijn redenen om beslist katholiek te willen zijn. “Protestanten hebben geen idee van het bourgondische leven”, kon hij bijvoorbeeld zeggen. En hoewel hij de grote Bach, Johann Sebastian, tot hem meest bewonderde componisten rekende, heb ik hem ook wel horen zeggen: “Soms voel ik me meer verwant met de muziek van zijn zoon, Johann Christian.”

Maar om wat voor katholicisme ging het dan? Misschien wel dat van de ongedeelde westerse kerk, van vóór de Reformatie? In ieder geval van de grote kloosterorden waarmee hij zich steeds verwant bleef voelen. “Twintig jaar kloosterleven gaan je tenslotte niet in je koude kleren zitten.” In het heden bewoog hij zich even gemakkelijk in protestantse als katholieke kringen, misschien wel gemakkelijker in de eerste dan in conservatieve varianten van de laatste. Dat hij de institutionele kerken wist te relativieren, blijkt ook uit zijn medewerking eind jaren zestig aan een bundel *Kerk buiten de kerk*.³⁷ Belangrijk was voor hem steeds de Traditie; vernieuwingsbewegingen dienen daarmee in gesprek te blijven. Maar dan niet die van ‘Schrift en Traditie’ waarop de Rooms-Katholieke Kerk het monopolie claimt, maar die waarop ook protestanten zich beroepen en die tot joodse en vroeg-christelijke bronnen teruggaat. En toen een dierbare vriend en ex-ordegenoot overleed, iemand die veel deed voor kritische katholieke bewegingen en later vaak voorging in de lutherse kerk, schreef hij in een necrologie: “een goede en getrouwe werker in de wijngaard ging heen”.³⁸

Als die karakterisering ook op hemzelf zou worden toegepast, zou hem dat, naar mijn overtuiging, sterk aanspreken.

Noten

- 1 Laeyendecker, L., Emile Durkheim. In: L. Rademaker & E. Petersma (red): *Hoofdfiguren der sociologie*, Utrecht: Spectrum, 1974, 65-79. Marx en Weber over religie. In: K. Dobbelaere & L. Laeyendecker (red): *Godsdienst, kerk en samenleving*, Universitaire Pers Rotterdam, Rotterdam, 1974, 3-19. Max Weber. In: *Evangelisches Kirchenlexikon. Internationale theologische Enzyklopedie*, E. Fahlbusch u.a. (Hrsg), Band V, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1997, 644-645. Herdenking René König. In: *Levensberichten en herdenkingen* KNAW, Amsterdam, 1994, 41-46. Sjoerd Hofstra 1898-1983. In: *Jaarboek van de KNAW*, Amsterdam, 1984, 1-7. S. Hofstra, bedachtzaam en zijn tijd vooruit. In: J. Goudsblom, P. de Rooy & J. Wieten (red): *In de zevende. De eerste lichtung hoogleraren aan de politiek-sociale faculteit in Amsterdam*, Apeldoorn: Maklu Uitgevers Nederland, 1998, 83-95. Banning: sociologie, kerk en theologie. In: M.B. Ter

- Borg (red): *Banning als denker*, Utrecht: De Ploeg, 1988, 52-72. Niklas Luhmann. Levensbericht. In: *Levensberichten en herdenkingen*, KNAW, Amsterdam, 2000, 39-48. De god van de metabletica. Een kritische verkenning. In: J.A. van Belzen (red): *Metabletica en wetenschap. Kritische bestandsopname van het werk van J.H. van den Berg*, s.n., 1997, 97-126. De conjunctuur van de stilte. In: A.F. Droogers (red): *Boodschap uit het mysterie. Reacties op de visie van J. van Baal*, 1996, Ten Have, Baarn, 57-72.
- 2 Laeyendecker, L., *Religie en Conflict. De zogenaamde sekten in sociologisch perspectief*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Boom: Meppel, 1967.
 - 3 Laeyendecker, L., *Conflictsociologie*. In: L. Rademakers & H. Bergman (red): *Sociologische stromingen*, Utrecht: Spectrum, 1977, 55-87. Idem, Problemen betreffende hedendaagse pluriformiteit in de sociologie. In: L. Rademakers & E. Petersma (red): *Hoofdfiguren uit de sociologie II*, Utrecht: Spectrum, 1974, 238-268.
 - 4 Laeyendecker, L., Reflecties op het begrip gemeenschap in verband met de zielzorg, In: *Theologie en Zielzorg* 61 (1965) 321-337. Idem, Gemeenschap in het zoeklicht. In: *Ministerium* 3, *Tijdschrift voor praktische theologie en ambtelijke praktijk*, 1969, 21-27.
 - 5 Laeyendecker, L., Het priesterambt als een professie. In: *Mens en Maatschappij*, 44 (1969) 35-46.
 - 6 Laeyendecker, L., Het roepingsvraagstuk in onze provincie. In: *De roeping tot het augustijnse kloosterleven. Verslag van de pastoraal-studiedagen*, Culemborg, 1962.
 - 7 Laeyendecker, L., Sociologische reflecties op de oecumene. In: J.H. Beusekom e.a.: *Terzake III. Gesprekken van sociologen en theologen over kerkvernieuwing*, Utrecht: Ambo, 1968, 36-58. Idem, Sociologische factoren in de impasse van de oecumene. In: *Kosmos en Oecumene*, 4 (1970) 330-334.
 - 8 Laeyendecker, L., Sociologische kanttekeningen bij presentie van de kerken in de samenleving. In: J.H. Beusekom e.a.: *Terzake I. Gesprekken van sociologen en theologen over kerkvernieuwing*, Utrecht: Ambo, 1967, 146-173.
 - 9 Laeyendecker, L., *Orde, verandering, ongelijkheid. Een inleiding tot de geschiedenis van de sociologie*, Boom: Meppel, 1981; Indonesische vertaling: *Tata, perubahan dan ketimpangan. Suatu pengantar sejarah sosiologie*, Jakarta: Gramedia, 1983.
 - 10 Laeyendecker, L., Dr. Simonis. Einde van een voorspel. In: *De Bazuin*, 54 (1971) 23.
 - 11 Laeyendecker, L., *Soziologie des Katholizismus in den Niederlanden*. In: K. Gabriel & F. X. Kaufmann (Hrsg): *Zur Soziologie des Katholizismus*, Grünewald, Mainz, 1981, 166-200. Later ook in: L. Laeyendecker, *Om de beheersing van het charisma. Heil en macht in de R.K. Kerk. Verhandelingen der KNAW, afdeling letterkunde, nieuwe reeks, deel 157*, Amsterdam, 1993 en idem, *Het laatste monopolie van de R.K. Kerk. Veranderende verhoudingen tussen priesters en leken*, Gorinchem: Narratio, 1999.
 - 12 Laeyendecker, L., *Identiteit in discussie* (oratie), Boom: Meppel, 1973.
 - 13 Laeyendecker, L., *Sociologie en theologie*. In: K. Dobbelaere & L. Laeyendecker (red): *Godsdienst, kerk en samenleving*, Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam, 1974, 341-361 en idem, *Godsdienstsociologie en sociologische theorie*. In: K. Dobbelaere & L. Laeyendecker (red): *Godsdienst, kerk en samenleving*, Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam, 1974, 362-394.
 - 14 Laeyendecker, L., *Investigating Religious Change: a Research Proposal*. In: *Acts of the 12th Conference of the International Conference on Sociology of Religion*, The Hague etc.: Mouton Publishers, 1973, 1973, 11-33.
 - 15 Laeyendecker, L., *Sociale verandering. Problemen en theorieën*, Amsterdam: Boom, 1984.
 - 16 Laeyendecker, L., *Exploring the New Religious Consciousness. An Investigation of Religious Change by a Dutch Working group* (reported by Mady A. Thung), Free University Press, Amsterdam, 1985.

- 17 Laeyendecker, L., Publieke godsdienst in Nederland. In: *Sociologische Gids*, 25 (1978) 315-332.
- 18 Overzicht in L. Laeyendecker, Publieke godsdienst in Nederland. In: *Sociologische Gids*, 25 (1978) 315-332. Zie ook idem, Publieke godsdienst en macht. In: L. Laeyendecker en O. Schreuder (red): *Religie en politiek. Verkenningen op een spanningsveld*, Kampen: Kok Agora, 1985, 131-156.
- 19 Snow, C.P., *The Two Cultures: a Second Look. An Expanded Version of The Two Cultures and the Scientific Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 1965.
- 20 Laeyendecker, L., & W.F. van Stegeren, *Strategieën van sociale verandering*, Amsterdam: Boom, 1978.
- 21 Berger, P.L., *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion*, New York: Anchor Books/Doubleday, 1969.
- 22 Laeyendecker, L., *Brengt vooruitgang ons verder? Kanttekeningen bij een wijd verbreid geloof*, Baarn: Ten Have, 1986.
- 23 Laeyendecker, L., *Bedreigde cultuur. Over moderniteit, wetenschap en religie*, Kampen: Kok, 1994.
- 24 Asperen, G.M. van, *Het bedachte leven. Beschouwingen over maatschappij, zingeving en ethiek*, Amsterdam: Boom, 1993.
- 25 Kunneman, H., Wissels in het moderniseringsproces. In: P.B. Cliteur, P.A. van Gennip & L. Laeyendecker (red), *Burgerschap, levensbeschouwing en criminaliteit: Humanistische, katholieke, en protestantse visies op de kwaliteit van de huidige samenleving*. Amersfoort/Leuven: De Horstink, 1991, 77-88.
- 26 Parsons, T., *Social Structure and Personality*, Londen: Free Press, 1970, 277.
- 27 Laeyendecker, L., *Brengt vooruitgang ons verder? Kanttekeningen bij een wijd verbreid geloof*, Baarn: Ten Have, 1986, 180.
- 28 Laeyendecker, L., *Bedreigde cultuur. Over moderniteit, wetenschap en religie*, Kampen: Kok, 1994, 153 vv.
- 29 Laeyendecker, L., Gehalveerde rationaliteit en complexiteit: Impasse?, In: F.J.M. van Doorne, J.J. Vromen & J. van Wezel (red): *Interdisciplinariteit, wetenschap en beleid*, Leuven/Amersfoort: Acco, 1988, 51-63.
- 30 Laeyendecker, L., *Het laatste monopolie van de R.K. Kerk. Veranderende verhoudingen tussen priesters en leken*, Gorinchem: Narratio, 1999.
- 31 Laeyendecker, L., *Bedreigde cultuur. Over moderniteit, wetenschap en religie*, Kampen: Kok, 1994, 183.
- 32 Laeyendecker, L., *Bedreigde cultuur. Over moderniteit, wetenschap en religie*, Kampen: Kok, 1994, 157.
- 33 Cliteur, P.B., P.A. van Gennip & L. Laeyendecker (red), *Burgerschap, levensbeschouwing en criminaliteit: Humanistische, katholieke, en protestantse visies op de kwaliteit van de huidige samenleving*, Amersfoort/Leuven: De Horstink 1991.
- 34 Laeyendecker, L., Op zoek naar een model. In: B. Goudzwaard e.a.: *Een gezonde economie? Maatschappelijke dimensies van het economisch handelen*, Kampen: Kok, 1994, 41-46.
- 35 Laeyendecker, L., De conjunctuur van de stilte. In: A.F. Droogers (red): *Boodschap uit het mysterie. Reacties op de visie van J. van Baal*, Baarn: Ten Have, 1996, 57-72.
- 36 Habermas, J. & N. Luhmann: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie. Was leistet die Systemtheorie?* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1971.
- 37 Laeyendecker, L., Vragen van de kerk, de kerk als vraag. In: J.H. Beusekom e.a.: *Terzake IV. Gesprekken van sociologen en theologen over kerkvernieuwing*, Utrecht/Baarn 1969., 105-123.
- 38 Laeyendecker, L., In Memoriam Joost Reuten. In: *Nederlandse Analecta OSA*, nr. 3, 1999, 11-12.